

*Civilization Boundaries
Цивилизационни граници*

АРХИТЕКТУРНИЯТ КОМПЛЕКС НА ЗЛАТНИЯ РОГ КАТО КОНСТРУКТИВНА ИДЕЯ

Благовеста Иванова

Висше строително училище „Любен Каравелов“

Резюме. Целта на изследването е да представи църквата „Св. Стефан“ в Истанбул в светлината на архитектурно-художествения анализ и да докаже, че тя е замислена като част от архитектурен комплекс. Всяко градивно решение на големия работен екип е интерпретирано в културологичен смисъл като конструкция с оглед подчертаването на значимостта на използването на съвременни и съответни на края на XIX в. конструктивни решения, каквито са и стоманените конструкции на църквата. По този начин са изведени различни от наложилите се в общественото пространство популяризаторски възгледи.

Keywords: European and Bulgarian architects, Stefan (Stephen) Kalfa, Gaspare and Giuseppe Fossati, Hovsep Aznavur, steel structure, cast-iron cladding, renovation of Istanbul

Българската църква на Златния рог в Истанбул е националната ни гордост в продължение на близо 120 години. Непосредствено след завършването на строежа и на нейното осветяване през 1898 г. тя събужда интереса на българската общественост.¹⁾ Конструкциите и направата ѝ предизвикват любопитството на австрийските специалисти три години по-рано – през 1895 г.²⁾ В първите десетилетия на XX в., когато започват да се извършват ремонтни и довършителни работи, тя вече е популяризирана³⁾ и става обект на изследване⁴⁾. С тези основополагащи трудове в българската историческа литература сградата навлиза и в историческото мислене на нацията с върната по същество оценка и залегналата в нея патриотична идея за църковно-освободителните борби и ролята ѝ на обединяващ център на българската общественост в столицата на Османската империя през XIX в.⁵⁾ Така е и досега, особено според създадената в медиите традиция от края на XX и началото на XXI в., при отбелязването на църковните празници Рождество Христово и Възкресение Христово да се говори специално за „желязната църква“. През последните години, когато тя е в многогодишна реставрация с неясна картина за нейния етап, митът „желязна църква“ продължава да властва с историите за еснафите, които събират

средства, за бедността на българите, които не могат да довършат строителството на каменната църква, за желязната църква, която така е специално замислена, за да не бъде подпалена. В съвремението ни особено доминираща е историята за влаковете по случай тържественото осветяване и отбелязването на броя на използваните нитове. Количественото измерение на желязото само по себе си не означава нищо. Всъщност „желязната църква“ е изградена от висококачествена легирана стомана, сертификат за която е поискан на виенската металолеярна „Рудолф Ваагнер“ от българските институции. Той представлява един от първите документи в България по сертифициране на материали в чужбина⁶⁾.

В действителност не става въпрос за една църковна сграда, а за комплекс. В исторически аспект храмът на земята на Стефан Богориди е замислен като комплекс от сгради. Тази идея е обоснована още в завещанието на дарителя да има църква, каменна сграда за квартира на свещениците, печатница и мавзолей⁷⁾. Архитектурният комплекс се развива във времето и преминава през различни етапи, свързани с проектната идея и със съобразено с времето и особеностите на геоложкия профил на терена използване на строителните материали⁸⁾.

Целта на настоящата статия е да обоснове и докаже, че комплексът, който, от една страна, е силно свързан с българското самосъзнание, християнската и националната ни идентичност, е конструктивна идея не само в идеен, но и в архитектурен смисъл. След Освобождението идеята ускорява своето развитие и се задълбочава. Възприетото предложение на специалистите за строеж на църква от стоманени конструкции показва, че тя съответства на европейските архитектурно-конструктивни тенденции и на строителството на така наречените храмове за износ от втората половина на XIX в. Това са храмовете, които развитите европейски икономики и производители на метали, като Франция и Белгия, създават за отдалечени региони с неподходящи за зидани култови сгради терени и за бързо удовлетворяване на култовите потребности.

Използването на понятието „конструкция“ в настоящото изследване дава възможност да бъде разкрито богатството от идеи, ангажирането на известни проектанتي, сложните инженерни и архитектурни проучвания, изискванията за високото качество на строителните материали, споровете около заплащането на хонорарите по европейски норматив, обявяването на търговете за реализацията на идейния проект на архитект Ховсеп Азнавур, сключването на договорите за възлагане на строителните дейности, инвеститорският и авторският надзор и други подобни дейности като множество съставни елементи на една обща българска идея, която не се различава от днешните разбирания за реализация на инвестиционен бизнес проект.

Началото на идейната конструкция е поставено след реформите в Османската империя, които дават право на изповядване на собствената религия. Тя е

свързана с желанието за българско място за изповедание и завършва с огромни разходи от попечителския фонд на БНБ през 1898 г. За османските институции българската национална кауза за строителство на парцела на Стефан Богороди е от частен характер. Статусът се променя, когато зад действията по строителството застава Българското дипломатическо агентство. Последното е още една конструктивна идея – мисия на България за останалите извън територията на Княжеството българи.

Поканата на Стефан Богориди към известния истанбулски майстор Стефан Калфа е първият знак за размах на идеята за архитектурен комплекс. Неговият проект за построяване на голяма църква, малка църква и метох, за който научаваме от дневника на цариградския българин Никола Сапунов⁹⁾, остава неосъществен докрай. Проектите му във вид на чертежи не са известни. Не е ясна и проектната идея за разполагането на сградите в парцела на Богориди и ситуацията с улицата, от двете страни на която те са разположени. Самоличността на Стефан Калфа няма как да бъде изяснена в достатъчна степен. Той е известен с построяването на големи обществени, европейски по тип сгради в Истанбул, като зданието на Министерския съвет, везирата, министерствата на външните и вътрешните работи, чиито строителни работи са завършени през 1844 г. – няколко години преди да бъде ангажиран в проектирането на комплекса на Златния рог.

От замисления български архитектурен комплекс през 1850 г. е реализиран само метохът. Той е създаден чрез надграждане на една жилищна сграда със строителни материали от разрушените („конаци“ и „гевгири“) за осмобождаване на място за предстоящото строителство. Подробните бележки на извършената по дни работа, строителните материали и цените за закупуването им водят до извода, че метохът не е граден от основи, а за него е преустроена една жилищна сграда. Довършването на строителните работи по неговия покрив продължават до декември 1850 г., а не както се смяташе доскоро до май 1850 г.¹⁰⁾

В „Книга със сметки за отделните лица и разноските, които са направени за отделните видове стоки“⁽¹¹⁾ могат да бъдат проследени цените на материалите и на закупеното обзавеждане на дървената църква, която справедливо е наречена параклис. На фона на всички факти за закупуване на култови предмети за храма остава неясно споменаването на работата по покрива. Дървената църквица е единствената сграда за богослужение и изглежда нелогично тя да бъде довършвана толкова дълго време след освещаването ѝ на 9 октомври 1849 г. Същото се отнася и за метоха, но имайки предвид малкото събрани между живеещите в Цариград българи средства, те са действали според възможностите си. Закупуването на икони и на църковна утвар за мястото на извършване на временните богослужения, докато се построи замислената от майстор Стефан каменна църква, е наложително, поради което строежът на

покрива на една от двете сгради остава на втори план и би трябвало да е на метоха. От този етап на строителството освен името на Стефан Калфа в касовите книги на два пъти е споменат Георги – един от строителите и водещ майстор. Макар и доста разпространено, името на този майстор досега не е изпълнено със съдържание относно негови дейности в Истанбул или другаде.

Двете запазени фотографии на фасадата на дървената църква и на нейния интериор в подарения на княз Фердинанд албум допълват словесната представа от „Български книжици“, Никола Сапунов и Ефрем Каранов¹²⁾ за нея и помагат за изясняване на разпределението на вътрешното пространство на първия и на втория етаж. Касовите книги за извършените ремонти и разходи за обзавеждането ѝ са другите извори, чрез които е осъществена реконструкцията на сградата, възстановен нейният облик и разпределението на интериорните пространства. Пространството е разширявано на два пъти, олтарната ниша е облепена с „мушама“, епископският трон е вдясно пред иконостаса. Иконостасът е стругован, освен царските икони на него личи още един иконен ред, който обикновено е съчетание на празнични и апостолски икони¹³⁾.

Планът и характерът на метоха са заимствани от представителните светски ренесансови постройки, които служат като образец при строителството на обществени сгради на Балканите. Обикновено те са сгради с П-образен план, разпределението на обемите при който предполага три развити крила. При метоха обаче най-дълго е централното, а двете странични са силно скъсени, така че геометрията на плана остава невидима откъм централната фасада и сградата изглежда правоъгълна. За идеи за П-образния план говори вътрешният двор. Той е затворен от двете странични крила и от византийската стена отзад. Разделен е на две части от стълбищното пространство. Последното е оформено като отделен, изнесен назад обем, и осветява коридорите.

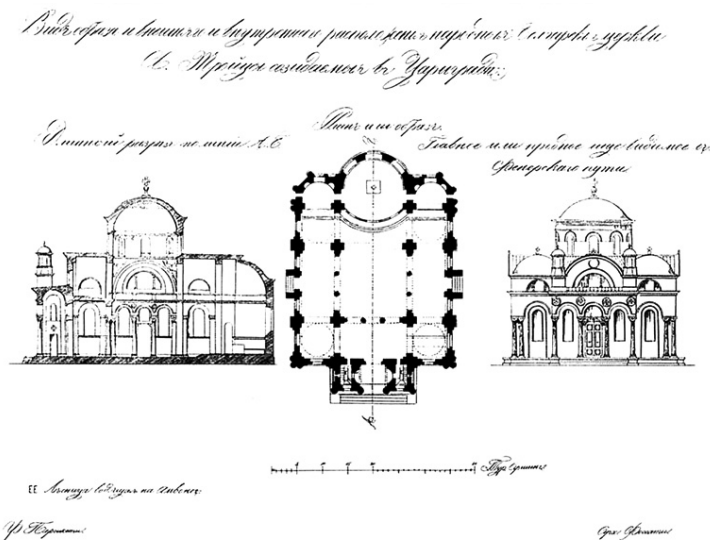
Подобно на италианското ренесансово палацо метохът е триетажна сграда. Членението на фасадата е хоризонтално с отделяне на етажите посредством два корниза. Тесен корниз увенчава сградата и завършва плоскостта на стената. Фасадата има сурово и съдържано излъчване поради гладката облицовка и отсъствието на художествена декорация. Спестена е и ордерната система като част от архитектурната украсата в духа на историческите стилове през XIX в. Редуването на правоъгълните прозорци на първия етаж с прозорци с арки е заимствано от известните като типични за италианската ренесансова архитектура идеи за оформлението на фасадите на светските сгради.

За зиданата каменна църква през 50-те г. на XIX в. не са използвани проектите на Стефан Калфа. За проектирането ѝ са поканени двама известни братя архитекти от италианско-швейцарски произход. Потомствени строители от кантона Тесин в Швейцария, те са сред архитектите на обновяващата се столица на Руската империя Санкт Петербург. Изпратени в столицата на Османската империя като проектанți на Руското посолство и завоювали известността и

професионализма си като майстори на архитектурната реставрация на църква като перлата на ранновизантийската архитектура „Св. София“ и на църквата „Санта Мария Драпие“, те са ангажирани отново от Стефан Богориди.

Гаспаре Фосати е възпитаник и медалист на Кралската академия за изящни изкуства „Брера“ в Милано. В работата му в Истанбул му помагат брат му Джузепе и братът на жена му Алесандро Руска. В основата на творчеството на Фосати в Русия и Константинопол при проектирането на църкви и обществени сгради е стилът класицизъм.

Базиликалната планова схема и типологията на църквата „Св. Троица“ (фиг. 1) показват, че в основата на идейния замисъл стои моделът на ранносредновековната византийска архитектура и трансформацията на типа според принципите на класицизма в Русия, което е израз на еkleктиката в архитектурата през XIX в. Двете кулички на камбанариите, хоризонталните членения в наоса, височините на колоните и капителите в йонийски стил напомнят руския неокласицизъм. Централната фасада на българската църква повтаря стила на църковни сгради в Русия, които имат пряко отношение към архитекта. Тройните прозорци във високите части на двата странични кораба и трите арки над стълбовете, които отделят централния от страничните кораби, издават заимстването от ранносредновековната византийска архитектура. Фосати отлично познава тези особености от извършената реставрация на църквата „Св. София“ и използването им отличава българската църква от останалите проекти на архитекта.

Фигура 1. Гаспаре и Джузепе Фосати. Проект за църквата „Св. Троица“. Оригиналет се съхранява в ЦИАИ, инв. 9103

През 1876 г. започва третият период от строителството на българската църква в Истанбул. Той завършва с използването на нови съвременни за края на XIX в. материали, каквито са стоманата, чугунът и цинкът. Поради тяхната употреба и главната особеност на конструкцията от висококачествена легирана стомана и украсата на храма от чугунени и цинкови отливки сред българската общественост се налага понятието „желязна църква“.

Укрепването на бреговата линия с канари и на терена с висящи пилоти, върху които са изградени основите на църквата на Фосати през 50-те г. на XIX в., се оказва необмислено за глинената и пясъчлива почва край Златния рог. Каменната зидария на структурата на храма¹⁴⁾ е тежка за късите и тънки дървени пилоти и след като строителството е изоставено поради недостига на средства, през 70-те г. на XIX в. са поканени специалисти, които да извършат геотехническо обследване на терена. Те дават нови предписания за неговото укрепване и изпадат в продължителни колебания относно предпочитанията си за най-подходящото разполагане на новата църковна сграда, която първоначално е предвидено да бъде отново зидана. През 1892 г. все пак е решено новата църква да бъде поставена на мястото на зиданата и тогава теренът е фундиран¹⁵⁾.

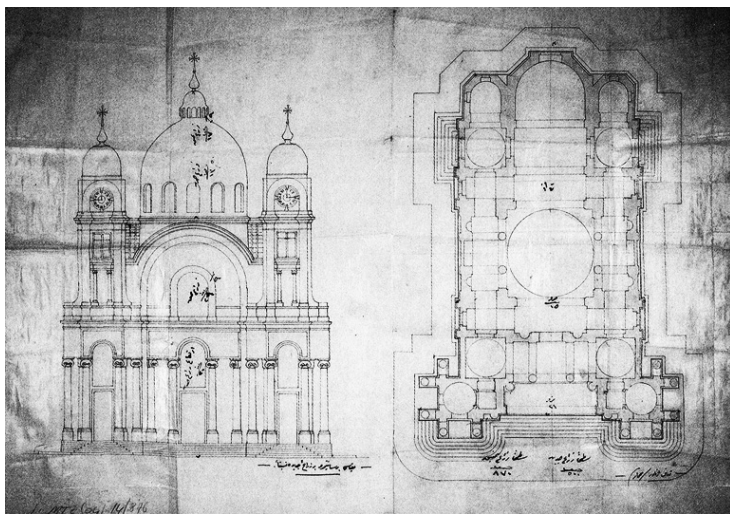
Жорж Стампа е един от големите архитекти на модерния Истанбул и е най-известен със строителството на италианската болница в града. Редом с него е Габриел Тедески¹⁶⁾, който също е нает за сондажите на терена и е един от архитектите, които работят за големите банкери в столицата на Османската империя.

През 80-те г. на XIX в. водещ архитект на геотехническите проучвания е Антоан Перпиняни¹⁷⁾. Той е известен със строителството на представителната обществена сграда на Ханиф хан в квартала „Бейоглу“ в Истанбул и по това време заедно с Франголиус Маврокордат, Алфонс Сингрия и Александър Валаури извършват нови геотехнически обследвания на терена. Сингрия е главен инженер в Société de Construction des Batignolles – компанията, която изгражда варненското (1873 – 1895) и бургаското (1897 – 1907) пристанище. Валаури е проектант на Имперския археологически музей в Истанбул, което показва, че и той, както и всички останали, са известни имена в проектирането и строителството на модерния облик на столицата на Османската империя.

Не е ясно какво е било заданието за проект на църквата, а още по-малко – какъв е бил съставът на „международната“ комисия по конкурса, проведен в Рим през 1888 г., нито пък кой в София е определил резултата от него. От едно писмо на Дипломатическото агентство на Княжество България научаваме, че за да се стигне до издаване на разрешение за строежа и съответно до последвалите сондажи на терена, където е трябвало да бъде построен храмът, планът на църквата е бил приет от княжеското правителство без подписи от

комисията¹⁸⁾. Можем само да гадаем дали конкурсът в Рим, а не в София или Истанбул, не е бил хитър ход от страна на нашата дипломация за получаване на разрешение за строеж. Също така оставаме в догадки за начина за получаване на разрешение за строеж от турските власти без редовни документи от конкурса.

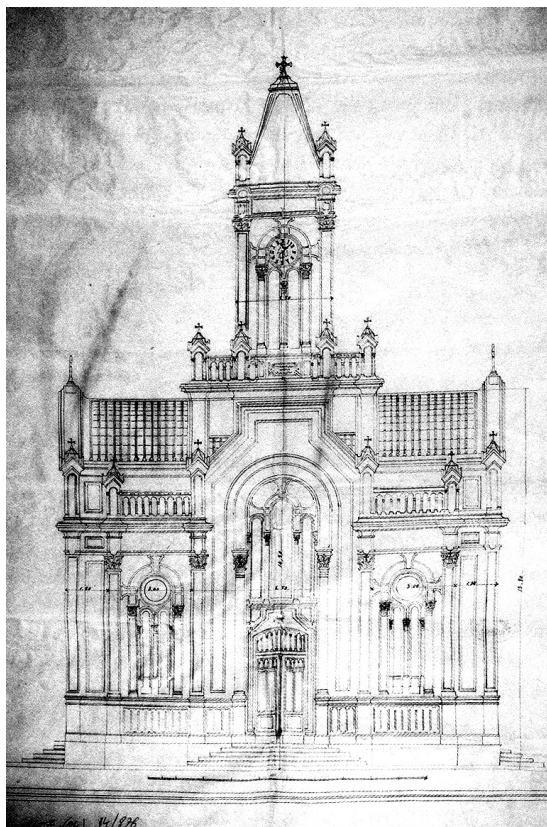
Единственият запазен документ, в който става въпрос, че Азнавур е спечелил конкурса, е косвено свидетелство от 1891 г. В едно писмо до дипломатическия агент д-р Георги Вълкович архитект Антоан Перпиняни пише, че след като първата награда от конкурса е присъдена на Азнавур, следва да му се заплатят обещаните 25 лири, които той е похарчил за „редакциите“ на плановете, които са му били поръчани върху неговия проект¹⁹⁾. А корекциите са поръчани от министър Димитър Греков, тъй като е имал идея проектите на Перпиняни да бъдат използвани за строителство на храмове в Княжеството. Всичко това означава, че и на Перпиняни е възложен идеен проект за българската църква около 1882 г., когато той работи по сондажите на терена. Като добавим и факта, че на конкурса „в Рим“ са явява още един участник с гръцко име (?) – Дилитдика или Диимидига²⁰⁾, проектите за храм стават три. При подобна неясна и установена от вторични документи фактология правим заключение, че следите на конкурента на Ховсеп Азнавур в „римския“ конкурс се губят, а проектът на Перпиняни не е наличен, въпреки че имаме доказателства за неговата реализация²¹⁾.

Фигура 2. Проект на Ховсеп Азнавур от „конкурса в Рим“ (първи проект).
Пос по Tapan, M., H. Kuruyazıcı, Sveti Stefan Bulgar Kilisesi. Istanbul, 2009,
s. 96 – 97. Оригиналът се съхранява в BOA 876, IB, lef 15

През юли 1888 г. Ховсеп Азнавур представя проект на храма „Св. Стефан“ (фиг. 2). Той е придружен с обстоен доклад, в който са описани всички чертежи и строителни материали. Неизвестният досега документ²²⁾ е извор, който създава пълна представа за характера и облика на сградата. Подробните словесни описания в него взаимно се допълват с проекта на архитекта, запазен в Османския архив към правителството и публикуван във второто издание на книгата на Хасан Куруязъджъ и Мете Тапан „Св. Стефан българската църква“²³⁾. Очевидно това е „конкурсната задача“ на Азнавур. Ще го наречем първи проект, който архитектът определя като храм със „славянско-византийски“ характер, защото около времето на обсъждането храмът да бъде построен от желязо, той създава втори (фиг. 3).

И докато при първия проект ясно личи, че Азнавур се придържа към идеите на Фосати, то вторият пряко предшества осъществения на брега на Златния рог от виенската фирма „Рудолф Ваагнер“ и отразява нов идеен етап от работата на архитекта. Анализът на документите с разговорите за стоманената конструкция и чертежите показват, че идеята за стоманената конструкция е узряла. Този храм е проектиран като зидан и впоследствие проектът е преработен за стоманени конструкции. Разликите в разработването на детайлите от украсата на фасадите, които личат в него по отношение на окончателния проект (за стоманени конструкции), показват два основаващи се на еkleктизма варианта в декорацията. В един протокол от ноември 1889 г., подписан от началника на Вероизповедното отделение при Министерството на Външните дела и изповеданията, е коментирано заплащането на архитекта за „предварителния проект“²⁴⁾, от което

Фигура 3. Втори проект. Западна фасада, пос. по Х. Куруязъджъ и М. Тапан, BOA 876, IB, lef 18

следва, че именно разглежданият проект е предварителният и е работен през есента на 1889 г. до декември 1890 г., както твърди самият архитект.

Представената в проекта църква е много близка до окончателното решение, което е известно от архитектурното заснемане на Хасан Куруязъджъ и Мете Тапан. По план тя е трикорабна псевдобазилика с триделна дълбока абсида и източно разположен трансепт. Над входното пространство е разположена камбанарията. Над пронаоса е развит хорът, поддържан от по два реда от четири колони. Той е свързан с емпорията, която достига до трансепта. Два входа на северната и южната фасада осигуряват достъпа до пронаоса. Още два входа от изток дават достъп до протезиса и диаконикона. В централното поле на триабсидното пространство е разположен престолният камък. Той е изтеглен напред, като между него и стената на абсидата е предвидено голямо разстояние. В силуета на сградата Азнавур – възпитаникът на Римската академия за изящни изкуства, следва принципите на барока²⁵⁾. Декорацията на фасадите представлява високохудожествен образец на обединяване на класиката с неовизантизма.

Създаването на „Св. Стефан“ във Виена от известната фирма „Рудолф Филип Ваагнер“ през 90-те години на XIX в. е синхронно на първите крачки в развитието на архитектурата от стомана в Европа. От конструктивна и художествена гледна точка в църквата „Св. Стефан“ са обединени в едно цяло завоеванията на европейската архитектура от началото на прилагането на чугунените конструкции през XVIII в. до изтъкването на естетиката на материала стомана. В случая стоманата е изтъкната като материал, но въздейства като традиционните камък, шукатура и мрамор. Причината за това е скриването на конструкцията зад металните, решени в духа на историзма, стени с украса в тенденциите на класицизма.

Подобни храмове в днешно време са запазени в Австралия (произведен през 1854 г. в Бристол, Англия); в Латвия между град Даугавпилс (Динабург) и Новое строение (произведен през 1866 г. в Петербург), в Манила – Филипините, Таджна – Перу, и в Ариджа – Чили (произведени от бюрото на Гюстав Айфел около 1875 г.). Църквите от желязо през XIX в. не са малко на брой, ето защо появата на „Св. Стефан“ не е уникален случай нито в развитието на архитектурата, нито в индустрията. Затова пък той е единствен на Балканите и в Югоизточна Европа.

Църквите от чугун и стомана са заслуга на техническото развитие и на усвояването на нови промишлени технологии. Те са издигани на места, където теренът не позволява строеж на сгради с голямо тегло или когато няма обективни възможности за строителство и обстоятелствата са свързани само с функционалната страна на архитектурата – военни гарнизони, разработване на рудни находища, развитие на нови производства в далечни страни, преселване на големи християнски маси или мисионерска дейност. В този сми-

съл, естетиката на промишленото строителство заедно с нововъведенията в архитектурата налагат своите особености и върху семплото оформление на църковни сгради.

Друга важна особеност за сглобяемата архитектура от метал е възможността за транспортиране и монтиране на ново място на сградите според необходимостта. Иначе казано, това е архитектура, която не е свързана с историческата памет на конкретното място. Тя има чисто практическо приложение – предварително изработване на конструкциите и бързо сглобяване на място. Такива са павилионите за световните изложения от края на XIX и началото на XX в. При храмовете от метал към отсъствието на желание за оставяне на трайна историческа следа се намесва и отсъствието на естетическото въздействие на архитектурните стилове и доминирането на функционалността.

Създаването на „Св. Стефан“ съвпада с края на историзма в архитектурата, когато стоманата вече е пълноценен материал, нейните достоинства се изтъкват в съчетание със стъкло, появяват се нови леки и прозрачни форми, които предвещават идването на модернизма. Конструктивното и художественото решение при църквата „Св. Стефан“ е изминал етап в използването на стоманените конструкции и формообразуването.

Проблемът на терена е най-сложният и досега поради близостта му до водата на Златния рог и редица възникнали във времето проблеми. Когато са свързани с фактора време, металът и водата са в обективно противоборство и тази особеност поражда проблемите в състоянието на храма. Водата, в близост до която той е разположен, интензивните изпарения, влажният въздух и облагането на металния корпус с нечистотии от въздуха способстват за развитието на корозия.

Известни инженери – италианци, французи и гърци, а също така и завършили образованието си по това време в Белгия и Австро-Унгария български архитекти, вземат решението за олекотяване на корпуса на сградата чрез прилагането на европейско решение: „Зданието на черковата да е цело от железоз, като се построи според най-новите принципи, по които се строят днес в Западна Европа железните къщи и други големи здания²⁶⁾“. Решението за строителството на църквата с нови авангардни за времето материали, като стомана и чугун, е решение на българската държава. По този начин с бързи крачки е извървян пътят от преустроената в дървена църква стопанска постройка на Стефан Богориди през традиционната архиволтна (с колони, стълбове и арки) църковна конструкция до съизмеримата с европейските търсения стоманена конструкция. Българските специалисти са архитект Янаки Шамарджиев (осъществява контрола над пробното сглобяване във Виена), Тодор Марков (отговаря за надзора и техническия контрол), Алекси Начев и Георги Ненов (подписват „Поемните условия“, строителното задание) и Александър Фитов (контролира плащанията по договора и неговото изпълнение)²⁷⁾.

Използването на стоманени конструкции е свързано с европеизацията на архитектурата в България през 90-те г. на XIX в., стабилизацията на държавата, навлизането на чужди капитали, обучението на български архитекти в чужбина и възлагането на проекти на чуждестранни архитекти в България. След като и самият Екзарх Йосиф се убеждава, че това решение е най-правилното с оглед средствата на „държавното съкровище“, предложението идва от дипломатическия агент Георги Вълкович. Решено е сградата да се изтегли възможно най-близо до морето, за да може да не е зависима от старите пилоти и с цел икономия на средства. Този факт след десетилетия създава най-големите проблеми. Известно е, че от Лондон е закупен парен чук и първият пилот е поставен през юни 1891 г.²⁸⁾ Коментарите и решението църквата да се изгради „върху основа, състояща се от монтаж от железни греди, предоставящи достатъчна устойчивост, като конзола за опора на тялото на сградата в случай на частично или общо слягане на почвата“, датират от 1892 г.²⁹⁾ Извършено е така нареченото фундиране по стопански начин³⁰⁾. Построена е дига, „изградена с няколко реда колове, заградени от кофраж от укрепващи талпи и защитени със скоби“, по проект на Ховсеп Азнавур³¹⁾. На него е възложено цялостното проектиране на храма – конструкции от стомана, външни и вътрешни облицовки, като срокът за последните – декември 1892 г.³²⁾, както впоследствие се оказва, не е спазен и архитектът предава тези проекти с голямо закъснение през април 1894 г.

За обявената обществена поръчка са поканени редица европейски фирми в областта на металолеенето и металопроизводството. Извършването на самия търг не е аргументирано с документи, като може би е извършено договаряне. Тази особеност трябва да бъде обяснена със Закона за публичните търгове от 1883 г., според чл. 40, буква „з“ от който е предвиден режим на договаряне „за неща, които за особеното си свойство и назначение, за които са предназначени, трябва да се купуват и избират на мястото, гдето се произвеждат, или да се предадат без посредничество от самите производители“³³⁾.

Църквата „Св. Стефан“ е създадена от специализираната в мостостроителството австрийска фирма „Рудолф Филип Ваагнер“. От началото на 90-те г. на XIX в. през цялото десетилетие тя има широко поле на действие при обществените поръчки в България и става предпочитана. Избрана е за оформянето на Лъвов и Орлов мост, Паметника на Свободата в Севлиево, портика на входа и стълбищните парапети на Царския дворец, конзолите и металната декорация на хотел „България“ в София, от нея са внасяни чугунени елементи за оформление на балкони на жилищни сгради. Днес „Ваагнер-Бирó“ работи в областта на архитектурния дизайн като водеща фирма в модерните технологии. Българската гордост на Златния рог не е спомената сред нейните постижения от метал, защото те са много, въпреки че „Св. Стефан“ е единствената създадена от нея църква. В архивите на „Ваагнер-Бирó“ не са запазени записи, свързани с този строеж.

Още от 1889 г., дълго преди началото на активната и ускорена работа по възлагането на проектирането, фундирането и сключването на договора по възлагането на строителството на българската стоманена църква, тя е замислена като част от по-голям комплекс заедно с пресвитерий (или екзархийски дом) и училище, за да се превърне в духовно-просветен център на българите в столицата на Османската империя. Предвидено е те да бъдат също от стоманени конструкции, тъй като според документа този тип конструкции може да предложи следните предимства: лесно отопляване през зимата и проветряване през лятото; защита от пожари и земетресения, почти никаква поддръжка и ремонт, икономия, лекота и бързина на изпълнението³⁴⁾. Последните твърдения издават мисленето на XIX в., което не се потвърждава във времето. Пресвитерият е проектиран през 1892 г.³⁵⁾ също от Ховсеп Азнавур с фасади в стила на неокласиката, а до училище не се стига поради недостиг на средства. През март 1898 г., преди приключването на строителните дейности по храма, идеята за екзархийски дом е все още жива, защото има големи колебания дали да бъде зидан, или сглобен от стоманени конструкции, но да бъде завършен за август същата година³⁶⁾. Почти веднага след освещаването на храма има идеи размерите на пресвитерия да се намалят с оглед пространството между двете сгради, след което проектът е изоставен поради многото грижи на Строителната комисия във връзка с гаранциите за храма.

Фигура 4. Фасада на пресвитерия. Оригиналът се съхранява във Фасада, ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 121, л. 72

Оскъдните документи и разпокъсаните факти не дават яснота по въпроса за функциите на пресвитерия, чиито чертежи са запазени. Особеностите му говорят за това, че е трябвало да изпълнява ролята на нов метох или на екзархийски дом. Построяването на подобна сграда доразвива същността и оформя облика на „българското място“ край Златния рог в единен архитектурен комплекс с важна социална за времето си значимост. (фиг. 4)

Фигура 5. Фасада на църквата „Св. Стефан“

От архитектурна гледна точка, сградата кореспондира с църквата чрез повтарянето на характерни елементи. Запазено е общото впечатление за ордерно членение и вертикален ритъм. Увенчаването с атика отдалечено напомня за храма (фиг. 5). Тя обаче е олекотена с парапет, а подобните на „фъстък“ пинакли са разположени централно на главната фасада. В новата сграда липсва ритъмът на арките. Фасадите са симетрични спрямо центъра, в който е оформен входът с разположен над него балкон, носен от изчистени от детайли „тоскански“ колони. Тяхната вертикална насоченост е успокоена от ефекта на хоризонталния руст на стените, които, от своя страна, са разчупени от вертикалите на високи, фланкирани с колони два реда прозорци. Разпределението на помещенията е с разположени по централната надлъжна ос салони и симетрично на тях по-малки помещения, които, от своя страна, са симетрични спрямо

напречната ос. По всичко личи, че сградата е с представителни функции. Благодарение на запазения чертеж получаваме сравнително ясна представа за една от предвидените за комплекса сгради, докато за училището няма и следа.

Благоустройствените дейности в двора на храма „Св. Стефан“ продължават през 1927 г. Те са осъществени от родолюбиви дарители, за да издигнат на полагаемата му се висота значението на храма в очите на българите и да изтъкнат архитектурните му достойнства в очите на света. През март се

заражда идеята за изграждането в двора на водоскок, наречен „един „живоносен източник“. Той е замислен като чугунен, с декоративна украса, която трябва да има символна значимост и да напомня за духовното обединение на всички българи около храма. Неговият предстоятел отец Костов и енорийският свещеник Йоаким Мустрев разпращат апел за събиране на средства към българите в Америка с идеята водоскокт да бъде готов за Богоявление през следващата година³⁷⁾, като разчитат и на щедрото дарителство на индустриалци като Крум Чапрашиков, Куцуглу и хаджи Ненчо Палавеев³⁸⁾. През 1932 г. управлението на тютюневата фирма „Крум Чапрашиков“ превежда 5 турски лири, а г-жа Г. Будевска – 15 лири³⁹⁾. С тази горчива равностетка, равняваща се на по-малко от половината на данъка, който българската църква плаща в истанбулската община, приключва голямата идея за оформяне на пространството около храма и за мястото за хвърлянето на кръста на Богоявление, защото по това време е забранено да се извършва във водите на Златния рог.

През 20-те г. на XX в. и през следващите десетилетия започват кампанийни ремонти, свързани с недоброто състояние на метала вследствие на течовете от покривното покритие. Така завършва един период от близо 80-години на градивна дейност, водена от силно народностно и политическо желание за построяване на български архитектурен комплекс на Златния рог.

Междудържавният статут на църквата ангажира в днешно време България и Турция в грижата за нейното опазване, защото тя е единствена както на Балканите, така и в Южна Европа. Метохът е обновен с помощта на дарителски средства. Двете сгради – части на комплекса, построени с около половин век разлика във времето и сравнени помежду си, показват бързо извървения път на два различни етапа на използване на материалите в строителството.

Благодарности на проф. д-р инж. Банко Банков (БАН) за уточняването на особеностите на покривните и стенните конструкции на църквата на основата на френските преводи; на проф. д-р инж. Веселин Венков (БАН) за уточняване на взаимодействието между структурата и терена през 60-те – 80-те г. на XX в.; на доц. д-р инж. Тодор Георгиев (ВСУ „Любен Каравелов“) за консултациите по подовите стоманени конструкции; на доц. д-р Ирина Саръиванова (СУ) за преводите на османски документи; на доц. д-р Елена Кръстева (БАН) за преводите на документи на френски език. Изказвам специална благодарност на арх. Стояна Колева-Колин за начертаването на невъзможните за репродуциране оригинални чертежи на пресвитерия. Те бяха покрити с петна вследствие на получени във времето плесени.

БЕЛЕЖКИ

1. Друг архитектурен монумент, (1898). БИАД, III, 11 – 12, 245.
2. Gassebner, L. (1895). Zeitschrift des Osterreichischen Ingenieur-und Architekten Vereins, 47 Jahrgang, 1, Wien; Eine Eiserne Kirche für Constantinopel. (1895). Neubauten und Concurrenten in Osterreich und Ungarn, Wien, 1 Jahrgang, 73 – 75.
3. По-съществени са: Бъчеваров, Хр. (1898). Спомен за осветяването на българската черкова „Св. Стефан“ в Цариград – Фенер на 8 септември 1898 година. София: Първа търг. книгопеч. и фабрика за регистри Хр. Г. Бъчеваров. Черновежд, П. (П. Карапетров). (1891). Няколко записки от сегашния век. Сборник на Министерството на народното просвещение, София: Министерство на народното просвещение, VI, 379 – 425; Карапетров, П. (1892). Няколко думи за българската черкова в Цариград. Мисъл, София: [б. и.], г. I, XI – XII, 703 – 712; 787 – 800; Карапетров, П. (1898). Сбирка от статии. Средец : книж. Детска градина, 15 – 24.
4. По-съществени са: Стойнов, Ив. (1923). Българската светиня на Златния рог и нейното минало. По случай 25-годишнината на българската желязна черква „Свети Стефан“ в Цариград. София: Придворна печатница. Георгиев, Й. П. (1911). Принос към историята на българската църква в Цариград. – Архив на Министерството на народното просвещение, София: [б.и.], год. III, I, 20 – 51. Мишев, Д. (1925). Почин за съграждане българска църква и за създаване българска община в Цариград. – Църковен архив. Годишно безплатно приложение към седмичното издание „Църковен вестник“, София: Държавна печатница. (г. XXV и XXVI на същия), кн I. П. Георгиев, Й. П. (1911). Принос към историята на българската църква в Цариград. – Архив на Министерството на народното просвещение, София: [б.и.], год. III, кн. I, 20 – 51.
5. По-съществени са: Начов, Н. (1925). Цариград като културен център на българите до 1877 г. Сборник на БАН, кн. XIX, София: [б.и.], 1 – 206. Шивачев, архим. Антим. (1928). Материали за историята на българския църковен въпрос и храма „Св. Стефан“ в Цариград – Фенер. Известия на историческото дружество в София. София: Българско историческо д-во, кн. VII – VIII, 177 – 221. Маркова, З. (1974). Българският храм в Цариград. (Начална история). (с. 247 – 259). В: Унджиев, И. & Пиръов, Димитров, Г., Шарова, Кр., Бъчеваров, М., Стоянова, Р. (ред.) В памет на академик Михаил Димитров. София: БАН. Темелски, Хр. (1998, 2005, 2010 преработено и допълнено издание). Българската светиня на Златния рог. Велико Търново: Пик.
6. Публикуван на пръв път: Иванова, Бл., Р. Ганев. (2009). „Желязото“ и стоманата в храма „Св. Стефан“ в Истанбул. Паметници, реставрация, музеи, София: Арх & Арт, 1 – 2, 19 – 26. Ганев, Р., Ив. Христов, М. Барчева. (2009). Протокол от 7 май 1895 г. за изпитване на стомана на опън. Journal of the Technical University Sofia, branch Plovdiv “Fundamental Sciences and Applications”, Vol. 14. Proceedings of the International Conference. Engineering, Technologies and Systems. Sofia: Techn. Univ. - Branch Plovdiv, 221 – 225.

7. Настоятелството се задължава да издигне мавзолей („великолепна гробница“) на княз Богориди. НБКМ – БИА, II А 5650, (ф. 66), б/д. Вж. и Мишев, Д. (1925), 40 – 41. „По тия съображения, Н.В. Султанът заповяда да се построи (на Фенер) на мястото на Стефанаки, както той го иска, квартира за български свещеници“. Цит. по Мишев, Д. (1925), 37 – 38, № 4 – 5.
8. По-съществени документи от времето на завещаването до последните проучвания през 80-те г. на XX в.: на 5 януари 1890 г. Постановление на Министерския съвет (Протокол № 2 от Заседание на Министерския съвет. Оригиналът вж. в ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а. е. 780, л. 8.) „одобрява мнението на Княжеското агентство в Цариград, изказано в представлението му до господина Министра на Външните дела и изповеданията от 13 ноември 1889 г. под № 1617, за да се построи Българска на Фенер църква, от желязо, без стойността ѝ да надмине сто и петдесет хиляди лева“ (ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 359, л. 11). Научен архив на Националния институт за недвижимо културно наследство, обозначен в институцията като Научен архив на Националния институт за паметници на културата, с оглед на което е прието съкращението НА НИПК, църквата „Св. Стефан“ в Истанбул – Т. 1, Т. 2.
9. Сапунов, Н. (1999). Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград. Предговор, въстъпителна студия Хр. Темелски. В. Търново: Пик, 1999 (В. Търново : Абагар), 101.
10. Пак там, 106. Цариградски вестник, (1849). 22 октомври, чет 70. Срв. със „Сметководната книга на работниците“ и „Книгата за разноските“ за времето от декември 1849 до декември 1850 г., ЦДА, ф. 1459, оп. 1, а. е. 3, л. 21, 29, 26.
11. ЦДА, ф. 1459, оп. 1, а. е. 3.
12. ЦДА, ф. 3К, оп. 15, а. е. 78. Съвременна летопис. (1859). Български книжици, II, 12, 222. Сапунов, Н. (1999), 97. Каранов, Еф. (1991). Роден съм българин: Избрани съчинения и документи. София: Издателство на Отечествения фронт, 341.
13. Иванова, Бл. (2000) Дървената църква „Св. Стефан“ в Цариград. Архитектурна реконструкция по вербални източници. Архитектура, 1, 40 – 43.
14. Дължина 45, ширина 30 и височина 18 зираа (29,25x19,5x11,7 м). 1 зираа (лакът, бел. моя) е равен на 0,650 м. (1870) Закон за новите мерки, кила и теглилки. Цариград: Книгопечатница на А. Х. Бояджиев, с. 10.
15. По подробно вж. Иванова, Бл. (2012). Геотехнически проучвания и архитектурни проекти за църквата „Св. Стефан“ в Истанбул от 70-те – 90-те г. на XIX в. In: International Conference of Civil Engineerin, Design and Construction, Science and Practice), 13 – 15 September 2012 Varna Free University, “Chernorizetz Hrabar”, Varna, Bulgaria, 67 – 72.
16. Стампа и Тедески подписват редица доклади и експертни оценки. Напр., ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 119, л. 78 и ф. 321 К, оп. 1, а. е. 615, л. 75. Rapport sur l'etat des Fondations de l'Eglise Bulgare du Phanar et sur les Remedès à

- уарporter. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 473, л. 21 – 23. Протокол на строителната комисия от 15 декември 1895 г.
17. Това става ясно от писмо на началника на Строителния отдел на Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията до Министъра на Външните работи и изповеданията инженер Георги Михайлович. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 119, л. 81. (фр. ез.), София 10/22 ноември 1882 г.
18. Агентство на Българското княжество № 1617 от 13 ноември 1889 г., Цариград до д-р Странски – Министър на Външните дела и на Изповеданията. ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а. е. 43, л. 52 – 56.
19. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 615, л. 24, 24 март 1891 г., (фр. ез.).
20. ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а. е. 43, л. 15А.
21. Ivanova, Bl. (2013). The Bulgarian St Stefan church in Istanbul: an architectural project from 1890s and its multifunctional application in Bulgaria. KSI Transactions on Knoledge society. A publication of the Knoledge Society Institute. Vol. VI, 1. Sofia: Scientific-technical union of mechanical engineering, 14 – 18.
22. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 615, л. 35, (фр. ез.).
23. BOA, IB, 876, lef 15 – 16. Tapan, M., H. Kuruyazici. (2009). Sveti Stefan Bulgar Kilisesi. Istanbul, 96 – 97.
24. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 121, л. 151 – 153. Протокол от началника на Изповедното отделение при Министерството на Външните работи и изповеданията от 4 ноември 1889 г. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 121, л. 159 – 162, (28 декември 1897, фр. ез.).
25. Рим е люлката на барока.
26. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 121 л. 155. (Препис от писмото с дата 13 ноември 1889 г. на Г. Вълкович до министър Г. Странски). Вж. и ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а. е. 43, л. 54.
27. Вж. Иванова, Бл. (2011). Многообразие в единството: личности и фирми в строителството на храма „Св. Стефан“ на Златния рог. (сс. 419 – 424). В: Попова, М. & Вълчев, Б., Кожухарова, В, Дюлгерова, Н., Съйкова, Св. и др. (ред.) Многообразие в единството. История и съвременност. Съюз на учените в България, секция „История“, „Филологически науки“, „Философски науки“, 2. София: Съюз на учените в България.
28. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 120, л. 11. Кратко изложение на хода на делото по построяването на българската черква във Фенер (Цариград). Фотографията на съоръжението е разпространена с текст на френски език, който съобщава за новата система за набиване на пилоти, приложена от архитект Азнавур при строежа на българската църква във Фенер.
29. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 359, л. 7 – 8, (фр. ез.).
30. Наречено „домакински начин, чрез набиване на колове“, като за целта е необходимо да се купи машина „system Lacour“. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е.

- 473, л. 2. Протокол № 2 от 22 ноември 1890 г. Системата La Cour е наречена на името на датския изобретател и учен Пол ла Кор (1846 – 1908 г.). Той е бащата на идеята за получаване на електроенергия от вятъра. Негова е идеята за турбини, задвижвани от вятъра.
31. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 359, л. 9, (фр. ез.).
32. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 473, л. 62. Протокол № 6 от 15 юли 1892 г.
33. Закон за публичните търгове. Утвърден от Негово Височество с Указ под № 894 на 18 декември 1883 г. София. Държавна печатница, 1883. Ръкопис с бележки вж. в: ЦДА, ф. 408, оп. 1, а. е. 1, л. 209 – 230, 275 – 288.
34. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 121, л. 167 – 168, (4 ноември 1889 г., фр. ез.).
35. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а. е. 473, л. 64. Вж. и разчетите на цените за църквата, ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 120, л. 57 - 58.
36. ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 121, л. 84.
37. ЦДА, ф. 246 К, оп. 3, а. е. 61, л. 140, 186.
38. ЦДА, ф. 1459 К, оп. 1, а. е. 74, л. 1 – 3.
39. Пак там, л. 1 – 3, 14, 15, 66, 67.

THE ARCHITECTURAL COMPLEX AT THE GOLDEN HORN AS A CONSTRUCTIVE IDEA

Abstract. The aim of the study is to analyze the St Stephen Church in Istanbul from an architectural and artistic standpoint and prove that it was conceived as part of an architectural complex. Each constructive decision of the large working team is interpreted in the culturological sense with the aim of highlighting the significance of the use of contemporary and relevant decisions for the late 19th century, such as the steel construction of the church. Thus, conclusions are drawn which differ from the conclusions that have come to predominate in the public space.

✉ **Dr. Blagovesta Ivanova, Assoc. Prof.**

Department of Urbanism, Theory and History of Architecture

Faculty of Architecture

University of Structural Engineering & Architecture “Lyuben Karavelov”

175, Suhodolska Str.

1373 Sofia, Bulgaria

E-mail: bg_fineart@abv.bg